

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.
ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО.
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ.
ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ.
ФІЛОСОФІЯ.
УКРАЇНА І СВІТ

Т. 44

Донецьк
2017

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44.** – Донецьк, 2017. – 302 с. – (Серія. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ. ФІЛОСОФІЯ. УКРАЇНА І СВІТ).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2017

ЗМІСТ

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Авраменко Анатолій.**
АТЛАС, ПОСВЯЩЕНИЙ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО 7
- Бабич Александр.**
К ВОПРОСУ О СОСТАВЕ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАИНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ,
СЛУЖИВШЕГО В КРАСНОДАРСКОЙ И КУБАНСКОЙ
ЕПАРХИИ (1942–1952 гг.)..... 15
- Бондаренко Галина.**
ЛЕОНИД ЛАВРОВ: НЕВІДОМІ ПУБЛІКАЦІЇ
З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ..... 31
- Грушевский Дмитрий, Слуцкий Аркадий,
Чумаченко Виктор.**
О КНИЖНОМ МАГАЗИНЕ
«ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА»
В ЕКАТЕРИНОДАРЕ:
ЭПИСТОЛЯРНЫЕ УТОЧНЕНИЯ 56
- Преловська Ірина.**
ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗВ'ЯЗКІВ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930)
З УКРАЇНЦЯМИ КУБАНИ 81
- Супрун-Яремко Надія.**
«ПРАЦЕЮ ЗНАХОДЯТЬ БЕЗСМЕРТЯ...»
(до 75-річчя від дня народження
кубанського митця Ігоря Супруна) 93

Супрун-Яремко Надія. ЛІТЕРАТУРНА І МУЗИЧНА ШЕВЧЕНКІАНА ГНАТА ХОТКЕВИЧА	103
---	-----

***ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.
ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО***

Левченко Ніна. МАРКО ВОВЧОК НА БОГУСЛАВЦІНІ	118
---	-----

Смирнова Наталья. ОПЫТ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ПРОЧТЕНИЯ МАРКО ВОВЧОК.....	138
--	-----

***ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ
АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ***

Авраменко Анатолій. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ І ДОВІДНИКАХ	150
---	-----

Задунайський Вадим. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ДОНУ ТА КУБАНИ В КІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.: СПІЛЬНЕ Й ВІДМІННЕ	172
---	-----

Зеленский Юрий. ТОРГОВЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТМУТОРОКАНИ С КИЕВСКОЙ РУСЬЮ И КОЧЕВНИКАМИ (988–1094 гг.)	184
---	-----

Кияшко Никита.
КАЗАКИ АЗОВСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА
В ПРОЦЕСЕ ОСВОЕННЯ ЗАКУБАНЬЯ
(1862–1866 гг.) 192

Фролов Борис, Хорольская Наталья.
ПЕЧАТИ ЧЛЕНОВ ЧЕРНОМОРСКОГО
ДВОРЯНСКОГО РОДА БУРСАКОВ 198

ІСТОРИЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

**Білецький Володимир, Шпильовий Костянтин,
Шпильовий Леонід.**
ВНЕСОК ДОНЕЦЬКОГО
ХІМІКО-МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ
В РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОЇ ТЕХНОЛОГІЇ
РОЗДІЛЕННЯ ЦИРКОНІУ І ГАФНІУ В УКРАЇНІ 206

ФІЛОСОФІЯ

Білецький Віталій.
ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
XVII – КІНЦЯ XVIII ст.
ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ 226

Пасько Зоя.
РЕЛІГІЙНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ 239

Пасько Ігор, Пасько Ярослав, Пасько Зоя.
СУПЕРЕЧНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА
УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ
В СТАНОВЛЕННІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ 257

Родигін Костянтин, Родигін Михайло.
МОДУСИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ
ФЕНОМЕНА ЗАХІДНОЇ АЛХІМІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР 268

УКРАЇНА І СВІТ

Луцюк Анатолій.
ВІКІПЕДІЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 280

Тодоров Ігор.
УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ТРАНСКОРДОННЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО У ВИМІРІ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ..... 290

Зоя ПАСЬКО,
*кандидат філософських наук, доцент,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

РЕЛІГІЙНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Вітчизняна соціально-економічна теорія пройшла довгий шлях розвитку – від економічної думки – відображення у свідомості людини економічних явищ, до економічної науки – сформованої системи знань про економічний устрій суспільства, і далі – до економічної теорії – економічного вчення, системи наукових принципів, що узагальнюють практичний досвід та відображені ним закономірності природи, суспільства, економічного мислення. І якщо світ економічних залежностей безпосередньо і синкретично відбивався у релігійних уявленнях українців, то становлення теоретичного економічного мислення неподільне з філософською думкою.

Формування української народності як окремої етнічної спільноти відбувалося на основі східнослов'янського населення, що входило раніше до складу єдиної Давньоруської держави (IX-XII ст.). Особливістю етнічної історії українців було те, що вона формувалася в районах, що становили колись ядро території Давньоруської держави. Відносно затяжний характер процесу формування української народності й української держави ускладнювався і сповільнювався постійними спробами Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини й інших сусідніх феодальних держав включити до свого складу українські землі й українське населення. Незважаючи на політичну роздробленість етнічної території українців, розвиток продуктивних сил і зміцнення економічних зв'язків, а також політичне об'єднання розрізнених земель у боротьбі проти іноземних загарбників сприяло консолідації української народності.

Про стан економічної думки в Україні в цей період найбільше широко свідчить літературна пам'ятка тієї доби – «Російська правда» (XI в.). У цьому першому кодексі законів

прабатьківщини української держави міститься багатий матеріал, що свідчить про існування ознак досить розвиненого ринкового господарства. Законом охоронялася приватна власність, визначалася міра покарання за зазіхання на неї. Князі і бояри мали виняткове і спадкоємне право на землю, позбавити якого їх не мав змоги навіть великий князь.

«Російська правда» дає досить точне уявлення про систему грошових одиниць та їхню функцію обігу і заощадження. На відміну від західноєвропейських держав раннього Середньовіччя, де лихварство вважалося гріховним, у Київській Русі воно законодавчо регулювалося. Кодекс законів затверджував порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, їхню охорону, умови, у відповідності з якими вимога повернення позики має юридичну чинність, порядок стягнення боргів тощо. «Російська правда», по суті, не обмежувала розміру відсотка. Регулювання здійснювалося тільки відносно відсотка за позику на порівняно короткий термін (від місяця до року). Позиковий відсоток у Київській Русі був дуже високим.

У багатогранному творі «Повість временних літ» (кін. XI–XII ст.), автором якого був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, стверджується, що джерелом усякого багатства є праця. Визнаючи природним поділ праці в суспільстві на розумову й фізичну, Нестор підкреслює, що для благополуччя держави однаково важливі обидва види праці – як труд мудреця, так і ремісника. Для суспільства необхідні усі види виробництва, що збагачують державу. Важливим, на думку Нестора, став і поділ праці в процесі виробництва, тому що він сприяв удосконалюванню майстерності.

У документах пізнього Середньовіччя зафіксоване значне поширення в Україні вотчинної форми власності на землю, вона тлумачилася як така, що давалася в спадкоємне володіння з дозволом обміну, дарування, продажу (маєтку). Ряд грамот обумовлював можливість вилучення вотчини у власника на користь держави, але з наданням грошової компенсації, що заздалегідь фіксувалося у «жаловальній грамоті» на право володіння вотчиною.

З тих часів до нас дійшли деякі актові матеріали, що свідчать про ведення обліку доходів і майна. Економічна думка

відображає розвиток лихварства. Позикові грамоти свідчать, що кредитні операції здійснюються під заставу майна, у тому числі й земельних володінь. Таким чином, земля стає товаром.

Як показують статистичні записи, основною одиницею оподатковування в різних українських землях були плуг, рало, двір, дворище в сільській місцевості, будинок – у містах, що свідчить про збереження стародавніх мір оподатковування, що застосовувалися ще в Київській Русі.

Унікальним документом, що став найвищим досягненням і підсумком української суспільної думки козацької пори, була Конституція Пилипа Орлика. Ідеї, виражені в цьому документі, є результатом майже тисячорічного соціально-економічного і політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації.

Конституція П.Орлика стояла на захисті приватної власності. Щоб не допускати збезземелювання рядових козаків і концентрації старшинського землеволодіння, що у тодішніх умовах вело до відродження феодално-кріпосницьких відносин, стаття 10 Конституції забороняла старшині забирати в рядових козаків землю чи силою змушувати продавати її.

Велика увага приділена в Конституції фінансовим справам. Конституція відокремлювала державну скарбницю від гетьманської і передавала її в розпорядження генерального скарбника. Таким шляхом створювалися б державні фінанси.

Те, що Конституція поставила проблеми торгівлі, свідчило про розвиток товарно-грошових відносин у Гетьманщині. Якщо базари і торги обслуговувалися тільки місцевими ринками, які забезпечували економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки зв'язували між собою різні райони України і були ознакою, що відбувалося становлення внутрішнього ринку.

Конституція визначала деякі напрямки поліпшення системи оподатковування населення. Скасувавши ненависні народу державні монополії, оренди, відкупи, Генеральна Рада повинна була знайти інші засоби для утримання козацького війська, яке знаходилося в розпорядженні гетьмана і виконувало військово-поліцейські доручення.

У соціально-економічній політиці українських гетьманів, починаючи з П.Сагайдачного, приділялася увага соціальному

захисту населення. Хоча першу Конституцію України і не втілили в життя, усе-таки вона залишилася однією з найвідоміших пам'яток політичної й економічної думки.

Після возз'єднання Лівобережної і Правобережної України, після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) розділів Польщі і звільнення Північного Причорномор'я склалися умови, що прискорили процес етнокультурної консолідації українців, сприяли спеціалізації різних галузей сільського господарства і промисловості, розвитку внутрішньоукраїнських економічних зв'язків і одночасно залучали Україну до єдиного національного ринку.

Після скасування кріпосного права на Україні розвиток капіталістичних відносин у всіх сферах господарства значно прискорився.

Вже в період капіталізму під впливом проникнення в село товарних відносин і міських форм побуту поступово зживаються деякі архаїчні звичаї й обряди, поширюються нові елементи в матеріальному побуті і духовному житті селянства, яке становило більшість населення (європейський костюм, нові типи життя, модифіковані знаряддя виробництва й ін.). Цей процес супроводжувався подальшим соціальним і економічним розшаруванням селянства, руйнуванням його найбільшій частини, масовим землеробським і неземлеробським відходом.

Відмітною рисою розвитку і викладання політичної економії в університетах України було те, що воно засновувалося на найвищих досягненнях світової економічної думки. З початку ХІХст. чітко просліджується зв'язок з ідеями А.Сміта, на основі яких формувалася і розвивалася політична економія на Україні. Видатний український учений-економіст М.А.Болудянський (1769-1847) першим з українських економістів у 1806-1808 р. виклав і спробував розвинути основні положення Смітового "Багатства народів". М.А.Болудянський правильно визначив "теорію Адама Сміта, засновану на праці й обміні", як систему, що вбачає джерело багатства народу "у міновій цінності усіх виробів".

Харківський, Київський і Новоросійський (зараз – Одеський) університети стали своєрідними опорними пунктами класичної політичної економії не тільки в Україні, але й у всій

Російській імперії. Найбільш відомими представниками класичної школи були професори Т.Ф.Степанов, І.В.Вернадський, Г.М.Цехановецький, М.М.Вольський та ін. Українські вчені переважно зверталися до трактування проблем вартості та розподілу, капіталу, грошей і т.д. А.Сміта та Ж.-Б.Сея. Разом з тим у них не було спрощеного зведення природи людини до примітивного “гомоекономікус” А.Сміта (тобто людини економічної, котра у своїй діяльності керується винятково особистими егоїстичними інтересами). Турбота про примноження національного багатства поєднується в них з розумінням того, що досягнення успіху є можливим тільки на основі духовності, освіти і морального оздоровлення суспільства. Звідси – критика тез Сміта про продуктивну працю, багатство.

У розвитку ідей класичної школи в Україні досить помітно розрізняються два етапи. Перший з них охоплював період до 60-х рр. XIX ст. і характеризувався впливом фізіократії та більш пізніх варіантів класичної політичної економії. Найбільш відомим представником фізіократичної школи, що з’явилася в Україні небагато пізніше, ніж на Заході, був Василь Каразін (1773-1842), ініціатор заснування Харківського університету і реформи освіти в Російській імперії. Досить оригінально український учений вирішував питання про зв’язок народного благополуччя, підприємництва і управління. Він підкреслював, що “народна розкіш тільки породжує дух промисловості в державах”. В.Каразін розрізняв матеріальне, моральне і політичне благополуччя народу, вбачав його пряму залежність від зростання народонаселення, а також від способу управління.

У прикладному аспекті фізіократія знаходила свій прояв у роботах видатних випускників Києво-Могилянської академії, агрономів-економістів Андрія Самборського (1732-1815), Михайла Ливанова (1751-1800), Антона Прокоповича-Антонського (1762-1848) та ін. Завдяки діяльності випускників Києво-Могилянської академії в Україні склалися агрономічні центри – Батуринський, Харківський, Ніжинський, Миколаївський та ін.

Видатну сторінку в розвитку ідей класичної школи в Україні склали праці першого викладача політичної економії

Харківського університету (працював тут у 1805-1806 та у 1810-1819 рр.) професора Йозефа Ланга.

У праці «Про вищий принцип політичної економії» (1807) Й.Ланг розвиває ідеї «Економічної таблиці» Ф.Кене і також створює трьохсекторну модель народного господарства. Але, на відміну від «Економічної таблиці» Кене він вирізняє в економіці сільськогосподарський, промисловий і грошовий сектори.

В іншій своїй праці «Основні напрямки політичної арифметики» (1810) Ланг поглибив свою першу макроекономічну модель господарського кругообігу. Хоча й тут він розробляв трьохсекторну модель економіки, але сектори виділені трохи інакше.

У роботі «Що є гроші?» Й.Ланг пішов ще далі. Він створив елементи того, що в сучасній економічній науці називається таблицями FlowofFunds (FOF) чи SocialAccountMatrices (SAM). Вони розроблені у 70-их рр. ХХ ст., тобто Й.Ланг запропонував свою ідею матричних таблиць раніше ніж за півтора сторіччя до їхнього сучасного оформлення.

За оцінкою деяких сучасних учених, за рівнем економічного аналізу теорія суспільного відтворення чи кругообігу суспільного капіталу Й.Ланга не тільки може бути поставлена поряд з теоріями К.Маркса і Ф.Кене, але й дещо перевершує їх.

У галузі політичної економії українські вчені Д.Журавський, Т.Степанов, І.Вернадський та інші представники класичної школи використовували теорію трудової вартості для обґрунтування історичної необхідності капіталістичного шляху соціально-економічного розвитку. Криза феодално-кріпосницької системи, поступове проникнення капіталістичних відносин в усі галузі і сфери економіки – та вісь, навколо якої розгорталася полеміка з приводу застосування ключових понять класичної політекономії.

На наступному етапі розвитку ідей класики, що охоплював другу половину ХІХст., центральною вже стає проблема капіталістичного розвитку економіки України в складі Російської імперії. Відповідно змінилася не тільки проблематика досліджень, але й постали більш сприятливі умови для розвитку економічної науки. Праці представників української класичної політекономії другої половини ХІХ ст. А.Антоновича,

Г.Цехановського, М.Коссовського й ін. позначені критичним аналізом попередніх теорій вартості і розподілу доходів, пошуком нових концепцій. Для переважної більшості українських мислителів класичного періоду характерним було підкреслено критичне ставлення до економічної теорії марксизму (М.Х.Бунге, Д.И.Піхно, А.Я.Антонович та ін.). Разом із тим окремі представники економічної науки (М.Зібер, М.Коссовський та ін.) детально аналізували теорію вартості (цінності) та інші теорії класичної і марксистської політичної економії, досить прихильно ставилися до економічної теорії К.Маркса і популяризували її.

Ідеї марксизму розвивав на Україні М.Зібер, випускник Київського університету. К.Маркс визнавав в особистості М.Зібера вченого європейського масштабу, що, природно, є компліментом всієї українській економічній науці. Зробивши акцент на методі дослідника, він тим самим підтвердив, що мета М.Зібера зовсім не зводилася до коментування і популяризації «Капіталу». Мета вченого полягала в конкретизації і поглибленні трудової теорії, основи якої закладали представники наукової школи Сміта-Риккардо.

У своєму фундаментальному дослідженні «Нариси первісної економічної культури» Зібер спростував концепцію російської моделі общинного соціалізму, проти якої виступали європейські й українські вчені. У зв'язку з цим є сенс згадати про видатного українського вченого І.Вернадського, що починав свої наукові дослідження в період захоплення народницьким месіанством, яке виникло, спираючись на факт існування общини у Росії і її відсутність в Україні.

«Нариси...»Зібера є не тільки економічним дослідженням, в них постає широкий культурний спектр послідовних змін господарського побуту народів, серед яких особливе місце належить й українцям. «Малоруси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю... **Працю народу слід вважати справедливим спільним способом для набуття права власності.** Він не визнає, наприклад, право на ліс недоторканим, тому що зростає ліс без використання людської праці, внаслідок чого і рубку чужого, особливо казенного лісу, народ не вважав крадіжкою в повному смислі цього слова, тим часом

як бортняне дерево вважається недоторканим, тому що в нього вкладена праця».

М.Зібер побачив в історії українського народу надзвичайно цікаву рису – зв'язок економічних прав особистості з характером і розподілом праці, господарськими обов'язками в родині. “Те, що господарка сама зробить, – відзначає вчений, – вона може подарувати чи продати кому-небудь і гроші, отримані від продажу, використовувати на одяг своїм дочкам, купуючи намисто, сережки, каблучки, косинки, паски й ін.». Що стосується чоловіка, то він повинний свою родину «годувати», «узувати», «справляти верхній одяг», наприклад, свитку, шапку, кожух, кожушанку і пояс. Крім батька і матері, відповідні права й обов'язки, що позначалися роботою, мали й інші члени родини”.

Уявлення українців про працю і власність М.Зібер порівнював зі ставленням до цих явищ у інших народів. На цій підставі від зробив висновок, що «універсальність цього способу мислення гідна всілякого подиву».

Указуючи на загальні капіталістичні тенденції в економічному розвитку Росії, М.Зібер описав його національні форми й особливості накопичення капіталу. Наприклад, казнокрадство він відносив до таких джерел зростання капіталу, що його можна було назвати винятково російською «спеціальністю». Свої докази дослідник ілюструє безліччю фактів, що свідчать про російську економічну відсталість, обумовлену, в тому числі, збереженням суспільно-економічної і правової опори деспотизму. Протидіяти негативним наслідкам капіталізму необхідно, але про його ліквідацію, поки він сам себе не вичерпає, не можна й думати, тому що це все одно, що самого себе підняти за волосся.

Таким був висновок М.Зібера про причину розвитку капіталізму в Росії, становленню якого перешкождала община, що давно перестала існувати в рідній країні вченого – захисника економічної і політичної свободи народів. Недарма дослідник згадував підприємництво і волелюбність козаків, що захищали волю з неймовірною енергією і яких саме за це паплюжив московський уряд.

Видатний економіст розглядав процеси економічного розвитку в багатьох країнах світу. Це громада і держава в Нідерландській Індії, общинні земельні відносини в середньовічному Ельзасі, історія Швейцарської альменди, доля суспільного володіння у Швейцарії, аграрне питання в Ірландії, стан землеробства в Англії тощо. Насичені багатим фактологічним матеріалом, виконані на базі кращих тодішніх досягнень економічної теорії й історії, ці дослідження М.Зібера і тепер не втратили пізнавального значення.

Ідеї М.Зібера вплинули на таких видатних мислителів, як І.Франко, С.Подолінський, М.Драгоманов, А.Терленський й інших. Позитивно оцінював наукову творчість дослідника М.Туган-Барановський. Особливо продуктивним був вплив М.Зібера на російську економічну думку у її пошуках теоретичної опори для подолання народницької ідеології.

Як правило, для виявлення особливостей розвитку українців та їхньої відмінності від інших народів аналізуються не тільки об'єктивні характеристики, заковані в економіці, соціальному, політичному і суспільному устрої, але й суб'єктивні, духовно-психологічні особливості. Національний характер, що безпосередньо пов'язаний з економічним мисленням нації (чи більш широко – народу) – це певна абстракція від реалій існування етнонаціонального співтовариства, узагальнення найбільш розповсюдженого соціально-психологічного типу, що існує в Україні. Опис і виділення конкретних рис українців не означає, що саме ці риси чи саме цей набір характеристик притаманний кожному українцю. У певній мері це є створенням «ідеального типу українця». І тільки в такому сенсі подібне дослідження є виправданим, оскільки може стати основою для поглиблення аналізу історичного розвитку співтовариства і прогнозів його майбутнього.

Більшість представників феноменологічного напрямку в українській суспільно-теоретичній думці до корінних рис українського національного характеру відносили індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбність (що часто переростає в анархізм), толерантність і миролюбство, оптимізм, честолюбство, інтровертність і т.д. В той же час серед найбільш типових

рис виділяють нестабільність і суперечливість натури, нестачу колективної волі, національної солідарності і згоди.

Аналіз історичних, культурних і етнічних особливостей розвитку українців дає можливість стверджувати, що українцям притаманне гармонічне «земне» ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з природою, що завжди була щедра до українців, породжує оптимістичний настрій, а специфіка землеробства відтворює індивідуалізм як одну з найбільш типових рис українського характеру.

На цю відмінність українського психічного типу від російського вказував Т.Масарик: «Малоруси... відрізняються від Великорусів не тільки діалектом, але й господарством, кліматом і багатством. Характер малоруса відрізняється від великоруса відмінністю свого світогляду, як це добре пояснює Гоголь. Для Малоруса великоросійська мова є зовсім штучною» [1].

С.Франк звертає увагу на принципові відмінності способів освоєння пізнання світу в західноєвропейській і євразійській традиції, розглядаючи в цьому контексті й Україну як частину євразійського простору.

На формування основних рис характеру українця значно вплинула, на думку Д.Чижевського, природа України. Ландшафтні особливості України стали джерелом «величі», що породжує «естетичне і релігійне почуття» і філософське наставляння. Саме ці географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом всієї історії формували певний психофізичний тип, а як наслідок – і ментальність українців.

Емоційне ставлення до навколишнього світу як одна з основних рис характеру українців особливо притаманна українській жінці. Так, Ю.Липа звертає увагу на те, що українські селяни, особливо жінки, наділяють увесь світ здатністю бути живим. І це язичеське, міфологічне сприйняття допомагає вижити в тих найтяжких умовах, у яких українцям доводилося існувати протягом усієї своєї історії. Якби не чуйне ставлення жінки-селянки до своєї роботи, життя перетворилося б для неї в пекло, – відзначає Ю.Липа. Саме ця здатність до створення психологічно гармонійного середовища стає основою

збереження роду і тієї стабілізуючої ролі, що відіграє сама жінка в українській родині [2].

Довіра до землі-матінки за довгі століття історії українського етносу перетворилася в архетип колективного українського підсвідомого, сформувавши психологічний оптимізм і гармонічне світосприймання українців.

Тривале цілеспрямоване винищування інтелектуального потенціалу українського народу привели до формування нездатності сприйняття нових форм мислення і практичної дії. Сьогодні це перетворилося в справжню проблему для українського суспільства.

Ю.Липа пише про психологічну особливість сприйняття нових ідей українцями: «У звичних способах міркування українці почувають себе комфортно, незнайомі способи викликають у них внутрішню паніку...» [3].

Специфіка геополітичної ситуації в Україні зіграла особливу роль в історичному становленні української психіки, обумовлюючи її екзистенціально-проміжний стан.

Найбільше повно маржиналістські ідеї в Україні представлені в працях М.Туган-Барановського, що не був послідовником ані австрійської, ані будь-якої іншої школи, а цілком оригінальним мислителем.

М.Туган-Барановський сформулював закон («теорему цінності»), відповідно до якого гранична корисність господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційна трудовій вартості. При всій умовності цього закону (що, до речі, визнавав і сам учений, розглядаючи його як певний ідеал, необхідну умову реалізації принципу господарського розрахунку) сама ідея про необхідність дослідження категорії цінності з погляду «об'єктивних» і «суб'єктивних» факторів була надзвичайно плідною, підносила його роботи в цій галузі на рівень новітніх для того часу досягнень світової економічної думки. Це розходження «суб'єктивних» і «об'єктивних» факторів (точніше було б сказати про оцінку корисності і витрат як рівноправних, незалежних сил, що стають об'єктивними завдяки ринку, перетворюючись в суспільні категорії) було даниною, що вчений віддавав уявленням класичної школи, її пошукам абсолютної

субстанції цінності. Але саме з ідеєю синтезу досягнень маржиналізму з певними основами класичної школи, уперше висунутої на Заході А.Маршаллом, були зв'язані так називана маршаллівська революція і виникнення неокласичного напрямку в економічній теорії.

Однак підходи до такого синтезу в А.Маршалла і М.Туган-Барановського були різними. А.Маршалл, по суті, знімав проблему джерела цінності як єдиної субстанції ціни і переносив центр уваги на можливість комбінування, заміщення факторів виробництва, їхньої ефективної організації в умовах технічного прогресу в тісному зв'язку з ринковим механізмом. Що стосується М.Туган-Барановського, то у своїй формулі («теореми цінності») він залишає співвідношення «гранична корисність – витрати праці» і замість аналізу функціональних залежностей намагається безпосередньо порівняти ці неспільні категорії. У результаті теорія граничної корисності М.Туган-Барановського виступає як своєрідний крок у розвитку і завершенні теорії трудової вартості Ріккардо, а остання, у свою чергу, – як доповнення моністичного пояснення цінності і ціни представниками австрійської школи на підставі об'єктивних оцінок.

Праці М.Туган-Барановського з проблем вартості заклали наукові основи і задали якісно новий імпульс спробам детального критичного перегляду всієї економічної теорії марксизму. Насамперед, це стосувалося теорії вартості і прибавочної вартості К.Маркса, теорії абстрактної праці як єдиної субстанції вартості і т.д.

М.Туган-Барановський вважав помилковою позицію К.Маркса, що зробив проблему вартості вихідною при поясненні всіх соціально-економічних явищ капіталістичного суспільства. Саме в цій ідеї К.Маркса М.Туган-Барановський вбачав причину недосконалості марксистської теорії вартості. Визначальну роль у перегляді марксизму і позитивній розробці ряду соціально-економічних проблем зіграли праці М.Туган-Барановського з проблем криз і розподілу. Вони відбивали настійну потребу в переході політичної економії від розробки

теорії мікрорівневого аналізу до вищого рівня теоретичної економіки – розробки теоретичних основ макрорівневого аналізу.

На відміну від моделей неокласиків, у яких передбачалося, що механізм ринкового регулювання практично відразу врівноважує попит та пропозицію на всіх ринках, М.Туган-Барановський виходить із вторинності в практичному житті процесу корегування цін відносно так названого кількісного реагування. Він врахував не тільки можливість витрат на покупку товарів чи інвестування у виробничий процес, але й їхнього заощадження. Саме диспропорція між рухом заощаджень і інвестицій, у першу чергу в галузях, що виробляють засоби виробництва, на думку вченого, складає основну причину циклічних коливань.

Як свідчить оцінка у світовій економічній літературі теорії циклів і криз М.Туган-Барановського, вона ознаменувала розрив з минулим, визначила якісно новий етап у розвитку цієї теорії, започаткувала теорію кон'юнктури і т.д. Сучасні дослідники творчості українського вченого на Заході відзначають вплив теорії М.Туган-Барановського на більш пізні розробки А.Пігу і Дж.Кейнса, Дж.Хікса, Р.Харрода і багатьох інших.

Згідно з М.Туган-Барановським, причини криз кореняться в самій природі капіталістичного господарства, вони є наслідком того, що, по-перше, працівник у ньому є простим засобом виробництва; по-друге, воно має тенденцію до необмеженого розширення; по-третє, воно в цілому є неорганізованим. Тому, охоплюючи всі сфери господарства, промислова криза ніколи не настає зненацька, їй завжди передують особливий стан промисловості й торгівлі, і симптоми цієї лихоманки є настільки характерними, що промислову кризу можна передбачати.

Це знали й інші економісти, але тільки М.Туган-Барановському вдалося обґрунтувати наукове передбачення промислових криз. «Однією з найбільш характерних рис промислових коливань, – вказував учений, – є різке закономірний рух заліза, що пристосовується до фаз капіталістичного циклу: у фазі промислового підйому ціна заліза завжди висока, у фазі промислового застою – завжди низька. Ціни інших товарів коливаються не так закономірно. Це вказує на те, що умови попи-

ту на залізо перебувають в особливо тісному зв'язку з фазами капіталістичного циклу».

Розвиток теорії економічної кон'юнктури, що почав розробляти М.Туган-Барановський, продовжився в працях українських економістів, що опинилися в західних центрах еміграції. Одним з них був колишній співробітник Інституту економічної кон'юнктури в Києві В.П.Тимошенко (1885-1965), учень і послідовник М.Туган-Барановського [5].

В.Тимошенко досліджував економічні коливання в сільському господарстві на основі динаміки цін. «Ціни, як і врожаї, – писав він, – до певної міри виявляють циклічність чи періодичність». Однак ці явища, за свідченням В.Тимошенка, ще не стали об'єктом належного емпірико-статистичного аналізу, а тому свої власні дослідження з цієї теми він вважав такими, що мають значення і з методологічної точки зору. Учений мав рацію, тому не випадково влітку 1928 року дирекція Дослідницького інституту харчування Стенфордського університету (Каліфорнія, США) запросила В.Тимошенка на посаду наукового співробітника. Він працював також у Мічиганському університеті, де серед інших дисциплін викладав і теорію ділових циклів.

Продовжуючи свою попередню роботу, В.Тимошенко опублікував цілий ряд досліджень, присвячених особливостям циклічності в аграрній сфері. Він розглянув сучасне йому світове господарство, намагаючись проникнути в суть Великої депресії 1929-1933 років. Учений розкрив роль цін, зростання промислового виробництва, управлінського потенціалу, інших стимулюючих факторів розвитку сільського господарства, його зв'язку із промисловістю, ступінь участі в міжнародних економічних відносинах в умовах депресії, зробивши відповідні, корисні для науки і практики, узагальнення.

Роботи В.Тимошенка, присвячені циклічності сільсько-господарського виробництва, з врахуванням ендогенно-екзогенних економічних зв'язків, зробили ім'я ученого відомим не тільки в США, але й у інших країнах. Авторитет ученого був настільки високим, що в 1934 році його запросили на роботу в Департамент сільського господарства США, саме в той час, ко-

ли були потрібні конструктивні рекомендації для подолання наслідків економічної кризи.

Отже, будучи засновником нової теорії, М.Туган-Барановський не залишився єдиним її представником, тому що серед українських економістів були ще його учні, однодумці і послідовники, наприклад Е.Слуцький, В.Тимошенко. Теоретичні розробки останнього значно вплинули на хід думок багатьох сучасних відомих теоретиків кон'юнктури. Зокрема, цей вплив можна простежити в роботах таких учених, як Артур Шпітгоф, Жан Лескюр, Людвіг Поле. «Книга М.Туган-Барановського «Промислові кризи в сучасній Англії», – відзначав Й.Шумпертер, – являє собою ніби опору в історії економічної науки».

Ідеї М.Туган-Барановського розвив його учень М.Кондратьєв, що заснував у 1920 році в Москві спочатку лабораторію, а потім Кон'юнктурний інститут. На базі досліджень останнього була розроблена динаміка «довгих економічних хвиль», математичне забезпечення якої здійснював український економіст-математик Е.Слуцький.

Професор політекономії Київського університету М.Х.Бунге (1823-1895), визнаючи велику роль економічної свободи і приватної власності в суспільному русі, критично оцінював усі напрямки, і школи свого часу, що обмежували мотиваційні механізми. Соціалістичне маніпулювання заробітком і прибутком, вважав Бунге, може вплинути на рівень виробництва. Зробити такий висновок ученому посприяла та обставина, що характер його наукової діяльності значною мірою визначався практичним досвідом. Цей досвід М.Бунге черпав, насамперед, з української дійсності, у якій дух особистої свободи і власності ніколи не був остаточно заглушений. Він відстоював приватновласницько-ринкову модель економічного розвитку.

Українська економіко-математична наука жила повноцінним життям доти, поки, за словами Є.Преображенського, марксизм не став державним вченням СРСР, коли немарксистські напрямки економічної думки були заборонені. Економічна наука мала загальноімперське обличчя, будь-який

прояв нетрадиційного мислення, а тим більше зв'язаного з національною економічною культурою, переслідувалося, причому в Україні значно гостріше, ніж будь-де у СРСР. Внаслідок об'єктивного тиску господарських проблем зрідка відбувалися наукові прориви, зокрема в сфері економіко-математичних знань. Цьому, до речі, значною мірою, сприяла реабілітація кібернетики на рубежі 50-60-х років, яка раніше, як і генетика, була проголошена псевдонаукою. Створення Науково-дослідного інституту кібернетики і кафедр економічної кібернетики при економічних факультетах деяких економічних вищих навчальних закладів, безумовно, позитивно позначилося на поживленні економіко-математичних досліджень, які, у свою чергу, сприяли ерозії понятійного апарату матеріалістично-економічних доктрин. Кібернетика взяла на себе функцію теоретичної бази економіко-математичного моделювання. Науково-критичний аналіз досліджень М.Шора, Б.Пшеничного, С.Жуховицького й інших дав підставу Ф.Кушнірському виокремити сучасну київську школу математичної економіки.

Сьогодні математики-економісти всі частіше користаються апаратом київської школи політекономії. Це, зокрема, помітно в дослідженнях Ю.Єрмолеєва й О.Ястремського. Зараз економіко-математичні дослідження спрямовані на моделювання ефективності функціонування економічних систем. Це нова риса в розвитку української економіко-математичної школи.

Стрімкі зміни, що відбулися з нашим суспільством за останні роки, принесли в життя багато нового, як позитивного, так і негативного. Найбільш загрозливим явищем сьогодення є рекет. Національне відродження, на жаль, сьогодні йде під знаком цього поняття, за яким стоїть цілий шар українського громадського життя.

Дуже небезпечною є ситуація, що складається сьогодні в Україні, коли рекетом стосовно своїх громадян займається держава, тобто саме ті урядові структури, що повинні уберегти громадянина від зазіхань на його життя і благополуччя. Українська держава обкрадає своїх громадян найпростішим і найнеефективнішим способом, не виплачуючи державним

робітникам заробітну плату чи відправляючи їх у примусові відпустки за свій рахунок. Очевидно, підсвідомість українських громадян готова до такої «державної уваги». Російська держава, під верховенством якої Україна проіснувала більш 300 років, привчила суспільство до протистояння. Цей внутрішній опір як спосіб виживання і самозбереження не міг не вплинути на формування ментальних структур свідомості цілих поколінь. Як указують самі російські автори, саме у війні держави проти своїх підданих складається вічна суть «третього Рима».

Однак навіть страшні виразки на тілі суспільства можна вилікувати, якщо сама основа не згнила. Симптоми хвороби стають значно більш важкими, коли рекет стає стилем взаємин між самими громадянами. Усе частіше можна зіткнутися із ситуаціями, у можливість яких сучасній цивілізованій людині важко повірити. До таких, наприклад, можна віднести вимоги лікарів гарантії оплати реанімаційних послуг від рідних потерпілого в автокатастрофі і відмовлення надати допомогу у випадку їхньої фінансової неспроможності.

Відомо, що ознакою розпаду суспільства є спроба його самозбереження за рахунок більш слабкої частини – старих і дітей. Збереження майбутнього (дітей) і мудрості роду (старих) було одним з основних кроків на шляху становлення людини і створення культури.

Як правило, кожне суспільство, що поважає себе, повинне протистояти зазначеним вище ситуаціям. Адже завдяки встановленню подібних відносин формується кримінальне суспільство. І самі громадяни своїми діями підштовхують до виникнення процесів, що знищують громадське життя зсередини.

Психологія допустимості так названого «малого зла» заради особистого виживання набуває сьогодні в українському суспільстві масового характеру. Ствердження цинізму, руйнування будь-яких культурних цінностей, зведення людських відносин до конкуренції на примітивному рівні фізичного виживання формує ауру надзвичайної агресивності, що, зрештою, приводить до саморуйнування суспільства.

Як стверджує один з найвідоміших футурологів ОлвінГофлер, із суспільствами, що потрапили у коло швидких

змін, часто відбуваються подібні «неприємності», оскільки люди не встигають адаптуватися до нового і сприймати його адекватно. У таких суспільствах руйнування старих цінностей часто приводить до знищення будь-якої культури взагалі, крім найбільш примітивних її проявів. Формується психологія масового насильства. Взаємини зводяться до проблеми виживання, боротьби із собі подібними будь-якими засобами [4].

Подібна ситуація приводить до саморуйнування суспільства у фізичному розумінні або ж до знищення його як історичної одиниці і витисненню на задвірки історії.

Для українського суспільства сьогодні це стає цілком реальною перспективою, якщо воно не встигне сформувати досить сильне ядро, здатне до рішучого протистояння процесу саморуйнування, до конструктивної дії.

ОлвінТоффлер стверджує, що досить п'яти відсотків немаргіналізованого населення, щоб ситуація не стала безнадійною. Отже, чи є вони в нас? Чи зможе сучасне українське суспільство вижити, не полишивши після себе Руїну? Чи буде знайдений цивілізований шлях побудови посправжньому незалежної Української держави?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. І. Життя і світогляд Т.Г.Масарика. Масарик про Україну / О. І. Бочковський // Відень. – Київ. – 1921. – С. 17-18.
2. Липа Ю. Провінція. Листи до А.Жука. 1944. Лист 11 / Ю. Липа // Розбудова держави. – Торонто. – 1957. – Березень-квітень. – С. 49-53.
3. Липа Ю. Провінція. Листи до А.Жука. 1944. Лист 11 / Ю. Липа // Розбудова держави. – Торонто. – 1957. – Березень-квітень. – С. 49-53.
4. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер ; [пер.: Н. Бордукова]. – Харків : Акта, 2003. – 688 с.
5. Юхименко П. І. Історія економічних учень. Навчальний посібник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005. – 583 с.

Ігор ПАСЬКО,

*кандидат філософських наук, професор,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

Ярослав ПАСЬКО,

*доктор філософських наук, професор
Київського університету ім. Гринченка*

Зоя ПАСЬКО,

*кандидат філософських наук, доцент,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

СУПЕРЕЧНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ В СТАНОВЛЕННІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Стало вже загальновідомим, що сучасна ідеальна модель правової держави і демократичного суспільства є логічним підсумком, синтезом попередньої європейської історії, її громадянських надбань та принципів. Саме конкретно-історичне минуле задає ціннісні орієнтації в різноманітних вимірах, визначає розвиток модерних європейських інституцій, сприяє новим формам комунікації національного і позанаціонального характеру. Найважливішим із надбань минулого є вивільнення духовної сфери суспільного життя з-під політичної тотальності державної влади і формування на цьому ґрунті європейської версії системи цивільної регуляції між громадянином, суспільством і державою. Правове підґрунття історично забезпечувало інститут приватної власності, який протягом багатьох століть визначав світоглядну та громадянську позицію як влади, так і пересічного громадянина. Зважаючи на теоретичну й емпіричну взаємопов'язаність феномену сучасної демократії із соціо-філософським та історико-цивілізаційним минулим, необхідно дослідити й співставити специфіку громадянських відносин в Європі та Україні.

Попри різноманітні трактації європейського суспільного розвитку, мусимо говорити про сталу європейську традицію розмежування приватного та публічного, що власне і визначало

специфіку автономних громадянських відносин і виміри особистісного існування, починаючи з античності. Історично громадянин належав двом вимірам існування: власному окремому, домінуючими чинниками якого були господарсько-економічні та побутові проблеми, і публічно-політичному – головними атрибутами якого були активна політична діяльність та вишукане мовне мистецтво, що ґрунтувалось на блискучих взірцях античної риторики.

Існування полісної держави відбивало, одночасно, дихотомію і цільну взаємопов'язаність господарського і політичного, суспільного та приватного. Відбувався процес звуження однієї сфери за рахунок розширення іншої, хоча певна автономія кожної зберігалася.

Починаючи з часів Лікурґа та Солона, правові норми визначали права громадян на земельну власність, стримуючи античну спільноту поліса від знищення приватної сфери. Відповідно до законів Солона громадяни поділялися за майновою ознакою на чотири групи. “Кожному класу він надав посади у відповідності з майновими оцінками” – стверджує Аристотель [1, с.216]. Найменш заможніша група отримувала менше можливостей для громадянської самореалізації.

Античні джерела переконливо свідчать, що наявність інституту власності усвідомлювалась як точка опертя, що забезпечує громадянину можливість гідного існування в політичному просторі. Античність уособлює специфічну полісну модель громадянського функціонування. Тут існують приватна власність та класова диференціація. Це обумовлює розподіл не лише на осіб громадянського статусу та рабів, але й серед вільних людей на соціальні групи відповідно до розміру прибутків. Приватна складова зберігає в античності вагомий роль. Навіть Платон, який постійно виступав за знищення приватної власності і наполягав на звуженні приватного життя, не знаходив можливості знищити його остаточно. Зокрема, він з великою повагою ставився до межових стовпів, що захищали господарські маєтки громадян, не звертаючи увагу, при цьому, на суперечність своєї позиції [2, с.342].

Зважаючи на важливість і необхідність приватного, антична громадськість сприймала це явище як підґрунття для успіш-

ної політичної діяльності. Політичний простір поліса надав громадянам право на свободу, духовну, політичну і правову самореалізацію. Дослідники XIX – XX століть, зокрема, Б.Констан та Дарендорф звертають увагу на визначальну роль політичної свободи у громадян античного світу, стверджуючи, проте, що “особиста незалежність не поширюється ані на думки, ані на заняття, ані тим більше на релігію...люди античності не мали жодного уявлення про індивідуальні права...в стародавньому світі індивід, майже суверенний у громадських справах, залишається рабом у суспільному житті” [3, с.98].

Очевидно, така позиція має певне історичне підґрунття й узгоджується з думкою багатьох науковців. Дійсно, найбільш поширеним розумінням свободи в античному суспільстві є політична свобода або свобода від тиранії. Проте, публічний вимір не обмежувався політичною дієвістю, а віддзеркалював імперативи духовної та правової свободи, невід’ємні від будь якої демократії. Варто згадати прояви людської свободи софістів і Сократа, кініків та стоїків, відбити діяльність античного ареопага, який забезпечував впровадження законів, щоб зрозуміти – таке розмаїття світоглядних пошуків заперечує відсутність духовно-правової самореалізації.

Вільний, політичний ракурс існування античної людини був міцно взаємопов’язаним з приватним особистісним виміром, визначальними чинниками якого були життєва необхідність, господарсько-людські потреби, відношення власності та влади. Приватна складова античного буття не просто функціонувала в неподільній єдності з політичним життям, але й була вагомим підґрунттям – основою, яка забезпечувала в подальшому вихід у сферу політичного існування. Приватне органічно переходило в публічне і навпаки. Саме започаткування в Давній Греції приватної земельної власності заклало підвалини першого у світі демократичного ладу. Американський дослідник скандинавського походження В.Д.Хансон слушно стверджує, що “становлення і подальший розвиток класу незаможних селян – володіючих власністю, тримаючих і обробляючих, в повному обсязі, свої землі, було історично новим явищем” [4, с.138]. Поступово з оточення вільних рівноправних громадян утворюється сталий прошарок землевласників, який і складає осередки античного самовряду-

вання і уможливило стрімкий розквіт політичних відносин у полісних державах.

Таким чином, політична іпостась античної демократії забезпечується достатньо розвинутою приватно-господарською системою, інститутом власності, який надавав підґрунття статусу громадянства та високим майновим цензом, що гарантував громадянину міста активну участь у політичному житті. Аристотель звертає увагу на те, що походження поліса безпосередньо детерміновано життєвими потребами і лише притаманна йому найвища мета “переносить громадян з простого звичайного життя у добре життя” [5, с. 34]. Відповідно до цього громадяни, які неспроможні на якісному рівні виконувати господарські та родинні обов’язки, не зможуть реалізувати себе в справжньому політичному житті. Життя в лоні господарської системи взаємовідносин існує заради іншого світоглядно-активного виміру – виміру публічного ствердження.

Поліс, як суттєва квінтесенція політичного співжиття, відрізнявся від господарсько-приватного існування тим, що ґрунтувався на автономних від державного примусу вільних взаємовідносинах громадян, наділених почуттям взаємної відповідальності. Політичне життя репрезентувало себе через рівні, непідзвітні відносини людей і передбачало відсутність владного тиску та економічної необхідності. Набуваючи свободи, властиві цьому особливому виміру існування, громадянин відмовляється від понять – панування, підкорення, звітності – і намагається проявити себе у площині вільного соціально-політичного дискурсу, змагаючись серед подібних до себе рівних особистостей.

Суспільна думка античного світу акцентує увагу на важливості громадянської активності людини, усвідомлюючи значимість та певну ризикованість цього шляху. Адже, людина, яка не здатна впоратись з обов’язками політичного життя, приречена на роль аутсайдера і вимушена повернутися до приватного співжиття. Адаптуватись до вимог публічного існування мали змогу лише неперевершені особистості – ті, хто відчував відповідальність за благо поліса і заради цього міг віддати своє життя.

Здатність у потрібний момент відмовитись від гедоністичних споживацьких цінностей, актуалізуючи цінності вільної

громади, історично було підставовим чинником, сприяючим розвиткові демократичних процесів в Давній Греції. Це був принцип взаємної відповідальності громадян не лише за власну долю, але й за долю громадянського співтовариства в цілому.

Німецький дослідник Ганс Йонас достатньо переконливо доводить, що сучасна західна етика відповідальності визріває з родинного маєтку античного поліса і розповсюджується на духовну та політичну сферу суспільного буття: “У родинному оточенні греків завжди наявна взаємність, оскільки я, відповідальний за когось-небудь, живучи серед людей завжди відчуває і відповідальність з боку когось іншого. Це впливає з того, що людина не є незалежною істотою; і правідповідальність батьківського піклування кожний відчув передусім на самому собі” [6, с.157].

Постаючи на теренах приватного ойкоса, впорядковуючи господарські відносини, принцип відповідальності має тенденцію до розширення. Поступово він стає домінуючим в політичній сфері і у відносинах влади. “Як тільки досягається влада, одразу з’являється і об’єктивна відповідальність. Її сфера поширюється аналогічно до батьківської відповідальності, тобто від фізичного існування – до вищих інтересів, від безпеки до повноти буття, від благополуччя до щастя” [7, с. 158].

Народжуючись у сфері приватного життя етика відповідальності набуває важливості і в житті громадському. Вона впливає і змінює суспільно-політичне життя особи та суспільства. Підкорює владні відносини духовним імперативам полісного світу.

Етика відповідальності постійно проявляє себе у політичному житті, репрезентуючи себе через відкриті рівні, непідзвітні відносини громадян. В громадянсько-політичному світі не існувало розподілу на володаря і раба, патрона і клієнта, вищого та нижчого. Всі проблеми духовного та політичного життя є вільними для обговорення і полеміки. Кожна особа, яка є складовою політико-публічної сфери, розглядається не як засіб, а як вища мета – рівний співучасник діалогу, обтяжений відповідальністю за долю як громадянської спільноти, так і поліса в цілому.

Античний принцип відповідальності поступово став вагомою рисою європейської культури, він “виходив з факту існування людей один з одним і один для іншого” [8, с.124].

Очевидно, що не варто порівнювати античний принцип відповідальності з сучасними концептуальними положеннями “нової макроетики” К.О.Апеля та Ю.Габермаса. Втім, слід визнати вагоме значення цього принципу для конституювання громадянського суспільства. Він органічно поєднує приватну та суспільно-політичну іпостась європейського ладу, детермінує відносини власності та влади, сприяє розвитку громадянських інституцій.

Джерелом формування демократичної версії громадянського розвитку історично вважаються Афіни. Органічно складаючись на підґрунті цивільних громад, з їх системою приватної власності на землю, демократія набуває чинності в приватній та публічній площині. Вона виявляється вагомою передумовою, стрижнем стабільного функціонування громадянського співжиття та владних відносин в полісі потягом тривалого часу.

Існувала і суперечна модель суспільного розвитку – Спартанська, яка була успадкована в більшості елліністичних держав. Тут земельна власність повністю контролювалась владною елітою. Вільного політичного життя практично не існувало. Р.Пайпс слушно звертає увагу на специфічну рису такої моделі: ієрархічну форму взаємовідносин між особами та тотальну підзвітність духовної та світської еліт верховному володареві.

Очевидно, що підставові складові підзвітності знаходилися в сфері власності. “Верховний володар був власником майна своїх підданих і їх самих” [9, с.140].

Україна певною мірою є віддзеркаленням як одної так і іншої форми громадянського розвитку. В ній тривалий час існувала корпоративна демократія з розвинутою приватною господарською системою, яка надавала підставу для отримання громадянських вольностей.

Звичаєве право з найдавніших часів закріплювало грецьку модель громадянства, відповідно до якої земельна власність визначала політичні та громадянські права шляхетського стану.

В період литовсько-польської доби в Україні була сформована привілейована військово-службова верства – шляхта. За

державну службу вона отримувала від великого князя земельні маєтності на правах посідання, але не приватної власності. Цей феномен фіксувався і закріплювався звичаєвими нормами і ментальними традиціями.

Серед шляхти виділяється невеличка купка людей – панів. Приблизно до середини XVII сторіччя слово “пан” було ознакою найвищої громадянської і політичної свободи, що ґрунтувалася на економічній незалежності. Панові могло належати відносно небагато землі, але вона була його приватною власністю, на відміну від земельних володінь шляхтичів.

З панів складалася Рада великого князівства – своєрідний передпарламент, а згодом і сейм держави. Особливі громадянські права цієї верстви були підтверджені “привілеями” 1447, 1492 і 1506 років.

Підсумком активної законодавчої діяльності щодо різних сфер життя шляхти, став Литовський статут – шляхетський кодекс, що детально регламентував усі основні інститути шляхетського земського права. В його остаточній редакції 1566 року докладно визначалося місце кожної людини у суспільстві. Звичаєве право поступилося канонам цивільного “писаного” права.

В Литовському статуті шляхта досить виразно вирізняється серед інших станів своїм вищим громадсько-політичним статусом, залученістю до публічного виміру існування. Кожний шляхтич отримував рівне і пряме право голосу у виборах органів самоврядування, сусідів та послів у сейми. Проте, є безсумнівним, що політична сфера життя шляхетського стану, на кшталт античності, має точку опертя в приватній площині. Господарсько-приватна сфера життя вимагала від шляхтича виконання управлінських функцій – панування, підкорення та контролю над майновими і грошовими операціями. Статут надійно гарантував майнові права шляхтичів стосовно успадкування і розпорядження власною землею. Так поставала у литовську добу система приватної власності на землю, яка відіграє провідну роль в народженні “модульної людини” (Гелнер).

Навіть побіжний огляд законодавства цієї доби свідчить про те, що гідний економічний і політичний статус шляхетської верстви закріплювався законодавчо. Варто згадати хоча б базові принципи судової реформи 1564 року, принципи шляхетських

вольностей 1568 року та Акт про недоторканість особи від арешту, ув'язнення та позбавлення майна без вироку суду, який був аналогом Великої Хартії Вольностей 1215 року.

Аналізуючи максими звичаєвого права та уставних грамот Литовського статуту, очевидно, що вони відбивали європейські еталони правової культури: відносний пріоритет надавався правам особи на протигагу правам держави та церкви, залученості до громадських процесів широкого шляхетського шару.

Об'єктивно разом з литовсько-польською добою починається вкрай важливий етап розвитку українського суспільства. Він пов'язаний із глибинними подіями, що відбувались у сфері приватного та публічного і були обумовлені радикальною трансформацією станового суспільства. В ньому функціонували і визначали себе суперечливі особистісні імперативи, інтереси різноманітних корпоративних спільнот та владних інституцій.

Цей етап мусимо визначити як корпоративну шляхетську демократію – суспільний лад у відповідності з яким середньовічний індивід, реалізуючи себе у ракурсі економічної та політичної іпостасі, розчинюється у груповому інтересі, натомість отримуючи за лояльність певні гарантії та привілеї.

Попри певні відмінності між європейською та українською історичними традиціями мусимо говорити про сталу соціофілософську та культурно-цивілізаційну спадкоємність між європейською полісною культурою та корпоративною шляхетською демократією. Стрижневі постулати античної демократії – приватна власність та відкрите публічне ствердження вільних громадян демократичні форми обрання державної влади на достатньо тривалий час визначили суспільне буття української людини.

Європейський вплив у сфері публічного та приватного виявився під час розквіту міської демократії (Магдебурзьке право), творення Литовського кодексу, Конституції Пилипа Орлика, впровадження системи адміністративного самоврядування і договірних відносин. Таким чином, вплив континентально-демократичної традиції на цьому етапі, політична інкорпорованість українського суспільства в європейські події, сприяли тому, що Україна майже до XIX сторіччя торувала шляхом побудови європейського громадянсько-правового ладу з національ-

но-традиційною українською звичаєвою специфікою: вічовим демократизмом і, навіть, елементами розподілу влад.

За умов сприятливого вектору суспільного розвитку, цивілізованого співіснування громадського і державного, економічного та політичного, дисперсії власності та влади – починають створюватися автономні демократичні утворення. Ще у XV сторіччі з'явилася верства, яка тривалий час уособлювала собою автономну українську спільноту – козацтво. Устрій козачини мав риси європейського самоврядування і втілював ідею рівності перед законом.

Козацтво маніфестувало себе як відкритий орден і включало представників всіх суспільних страт: шляхту, релігійних лицарів, міщан, простих селян. Ідея замкненості етатистські та тоталітарні тенденції довгий час були супротивними українському суспільству, як такі, що суперечили українському менталітетові та й українській політичній культурі. Козацтво протягом XVI – XVIII сторіч було “пасіонароною” політичною верствою, яка, з одного боку, виконувала функції ядра позадержавних суспільних відносин, а з іншого, поєднувала приватні, громадянсько-політичні та державні інтереси, взявши на себе місію посередника між особою та державою.

Козацька революція не створила досконалої демократичної суспільної системи, яка б забезпечила повноцінне функціонування громадянського суспільства. У тогочасній Європі принципу рівності всіх громадян перед законом ще не існувало. Але, незважаючи на певні соціальні напруження та протиріччя між суспільними стратами в приватному та публічному вимірах, свобод в українському суспільстві було більше, ніж, скажімо, у сусідніх країнах Росії та Польщі.

Козацька цивілізація аналогічно полієній ґрунтувалася на приватній власності. підґрунтям, основою козацького статусу був приватний земельний клин, що підтверджують історичні джерела. Господарська система перевіряла козацьку людину на міцність, готуючи до іншої форми існування, – військової, громадянсько-політичної тощо.

В європейському вимірі існувала і правова система козацтва, яка ґрунтувалась передовсім на Литовському статуті, німецькому Магдебурзькому праві та праві звичаєвому. В межах ко-

зацької культури був сформований досить активний, як в економічному, так і в суспільно-політичному житті, тип особистості. Потенційно він був здатним вирішити найскладніші громадянські проблеми, створити етос працездатності, бути дієвим актором громадянського суспільства. Проте, історичні події XVIII – XX сторіч перешкодили цьому.

Українська людина стала об'єктом втілення різноманітних соціальних утопій, передусім російської та радянсько-комуністичної. Внаслідок відсутності власної держави та громадянсько-національної ідеології суспільного розвитку вона була вимушена транслювати концепції російської та радянської духовної традиції. Будь-яка форма автономної активності придушувалась, українська особа не могла виходити на рівень громадянських проблем, консервуючись на спрощеному народному рівні.

В XX столітті тенденції відчуження глобалізуються, набуваючи драматичного характеру. Приватна сфера, а з нею і інститут приватної власності, скасовується остаточно, особа перетворюється на тотального агента держави, яка підпорядковує собі приватні і публічні виміри життя. Будь-яка вільна комунікація в такому суспільстві стає неможливою, адже одразу ставить під сумнів самоіснування тоталітарної системи. Спрощуються і стають прозорими суспільні відносини, підкоряючись лише ієрархічному принципу володарювання і підкорення. Економічна система стає одержавленою, функціонує поза суспільними інтересами і потребами, віддзеркалюючи не імперативи громадянського суспільства, а бюрократичні форми влади.

Звичайно, така система не могла бути довготривалою. Зміни, які відбулися на теренах Східної Європи, призвели до відродження приватних і публічних вимірів громадянського суспільства і в Україні. Проте, на відміну від європейського громадянського суспільства, яке є цілісною збалансованою системою активно діючих особистостей відносно автономних від держави, українське суспільство є соціальним організмом, в якому неможливі передумови становлення світоглядно-гуманістичних принципів, таких як відокремлення економіки від політики, власності і громадянина від влади.

Українські проблеми накладаються на суперечливі соціокультурні трансформації “ситуації Постмодерну”. Передусім це – глобалізація культури та специфічність національних традицій, поява нових форм впливу на громадянські спільноти та формування нових субкультур, що не завжди поділяють ідеали громадянського суспільства. Таким чином, витворення сучасної ідеологеми громадянського суспільства, яка б поєднала особистісні, групові, суспільні та приватні цілі, залишається актуальною. Від вирішення цього питання залежить майбутнє України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель ; [пер. С. А. Жебелева]. – М. : Мысль, 1983. – Т.4.
2. Платон. Законы / Платон ; [общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999.
3. Констан Б. О свободе древних и ее сравнение со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1993. – № 2.
4. Peasant – Citizen and State. – New York, 1988. – P. 24.
5. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель ; [пер. С. А. Жебелева]. – М. : Мысль, 1983. – Т.4.
6. Йонас Г. Принцип відповідальності / Г. Йонас. – К., 2000. – С. 157.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності / Г. Йонас. – К., 2000. – С. 158.
8. Апель К. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечливість та доповнювальність / К. Апель. – К., 1994.
9. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М., 2000. – С. 137.